

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/124/9-17>

Almara Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<http://orcid.org/0009-0005-3050-9056>
almaranebiyeva@bsu.edu.az

Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda düşmən obrazlarının müqayisəli təhlili

Xülasə

Kitabi-Dədə Qorqud dastanı düşmən obrazlarının mürəkkəb və çoxölçülü təsvirini təqdim edir. Nəql olunan hekayədə düşmənçilik yalnız xarici işğalçılar və ya kafirlərlə məhdudlaşmır; həmçinin daxili narazılıq, ailə və tayfa parçalanması, həmçinin mifoloji fəlakətləri də əhatə edir. Düşmənlər adətən iki əsas qrupa bölünür: xarici və daxili. Xarici düşmənlərə Trabzon və Düzmürd qalalarının hakimləri, qeyri-müsəlman düşmən tayfalar və Şöklü Melik kimi qəddar sərkərdələr daxildir; onlar qəfil hücumlarla oğuzlara qarşı çıxaraq onların torpağını və mədəniyyətini məhv etməyə çalışırlar. Daxili düşmənlər isə Oğuz toplumunun öz daxilindən yaranır. Üsyankar qırx nökr, qoca Aruz və xüsusilə də daxili fəlakət və mənəvi çürüməni simvolizə edən əjdaha-vari Təpəgöz kimi obrazlar bu qrupa daxildir. Dastan boyunca həm ailədaxili, həm də tayfalararası qarşıdurmalar, Dirse xanın oğlu Buğacla münasibətindəki gərginlik, eləcə də Qazan xan və Bəkil arasındakı münaqişələr düşmənçiliyin ideoloji və etik səviyyələrdə necə təzahür etdiyini nümayiş etdirərək mətnin məzmununu daha da zənginləşdirir. Daxili və Xarici Oğuz arasındakı parçalanma da tayfa birliyinin dağılmasını ifadə edir. Bununla belə, dastanın sonunda birlik bərpa olunur və əsas mesaj milli həmrəylik, ədalət və inamı vurğulayır. Nəticə etibarilə, daxili və xarici düşmənlər üzərində əldə edilən qələbələr oğuzların qətiyyətini, mənəvi dözümlü və kollektiv kimliklə ilahi ədalətə sarsılmaz bağlılığını əks etdirir.

Açar sözlər: Tanrı, Dədə Qorqud, Oğuz, xarici düşmənlər, daxili düşmənlər

Almara Nabiyeva
Baku State University
PhD in Philology
<http://orcid.org/0009-0005-3050-9056>
almaranebiyeva@bsu.edu.az

Comparative Analysis of Enemy Characters in the Epic *Kitabi-Dede Korkud*

Abstract

The epic *Kitabi-Dede Korkud* presents a complex and multidimensional portrayal of enemy figures. Enmity in the narrative is not limited to external invaders or infidels; it also encompasses internal discord, familial and tribal fragmentation, and mythological catastrophes. The enemies are generally categorized into two main groups: external and internal. External foes include the rulers of the fortresses of Trabzon and Duzmurt, hostile non-Muslim tribes, and brutal commanders such as Shöklü Melik, who launch sudden attacks on the Oghuz people, aiming to destroy their land and

culture. Internal enemies, on the other hand, arise from within the Oghuz society itself—characters like the forty rebellious servants, the old man Aruz, and the monstrous Tepegöz, who particularly symbolizes internal disaster and moral decay. Furthermore, the epic explores intra-family and inter-tribal conflicts—such as the tensions between Dirse Khan and his son Bugach, and between Qazan Khan and Bekil—which enrich the narrative's conception of enmity on ideological and ethical levels. The division between the Inner and Outer Oghuz also signifies the disintegration of tribal unity. Nevertheless, by the end of the epic, unity is restored, and the overarching message emphasizes national solidarity, justice, and faith. The ultimate victories over both internal and external enemies reflect the perseverance, spiritual resilience, and deep-rooted commitment of the Oghuz people to collective identity and divine justice.

Keywords: *God, Dede Korkut, Oghuz, external enemies, internal enemies*

Giriş

Kitabi-Dədə Qorqud eposunu araşdıran zaman məlum olur ki, bu zəhmətkeş xalq, tayfa birliyi məskunlaşdıqdan, yer üzündə öz dövlətini qurduqdan sonra həmişə qanlı düşmən əhatəsində olmuş, daim talanlara, basqınlara məruz qalmışdır. Daimi düşmən əhatəsində olan oğuzlar özlərini düşməndən qorumaq qayğısı ilə yaşamışlar. Onunla üz-üzə gəlib vuruşan, daim at üstündə olan oğuzlar elə məqamlar da olmuşdur ki, yaşadıkları əraziləri məcburiyyət qarşısında tərk etmişlər. Bəlkə də oğuzların uzun tarixi müddət ərzində köçəri həyatı davam etdirmələrinin səbəblərindən biri də məhz elə bu məkrli düşmənçilik olmuşdur. “Alman nəşrlərində *Dədə Qorqud* eposundakı düşmən anlayışı əsasən dini müstəvidə təqdim edilir. Xüsusilə ‘kafir’ anlayışı vasitəsilə Oğuz türklərinin mədəni və dini fərqliliyinə vurğu edilir” (Əlimirzəyeva, 1999).

Tədqiqat

Düşmən obrazı *Kitabi-Dədə Qorqud* eposunda özünəməxsus xüsusi yer tutur və onlar öz səciyyəsinə görə müxtəlifdir. Oğuz elinin düşmənləri ciddi, zəhmli, məkrlidir, qorxmaz və inadkar, döyüş sirlərinə yaxşı bələddirlər. Fərsət ələ düşən kimi hər cür imkandan istifadə edib oğuzlara zərər vurmaqda israrlıdır. Eposda düşmən obrazı məhz bu mənada qüvvətli və hiyləgərdir. O, bütün qütblərdə və cəbhələrdə oğuz elinə qənim kəsilən, qorxunc, əzəzil bir qüvvədir və geniş mənada o, tək bir cəngavər, ulus başçısı deyildir. Dini baxışı, etiqadı, soykökü ilə oğuzlara düşmən olan əbədi qonşudur. Onun məramı təkcə oğuz elini talamaq, viran qoymaq deyildir. Bütövlükdə gücü çatmadığı, qəhrəmanlığı qarşısında aciz qaldığı oğuzu ümumiyyətlə yer üzündən silib onun torpağına, çoxəsrlik mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, milli sərvətinə şərik çıxmaq, onların yaratdığı mədəniyyəti öz adı ilə bağlamaq iddiasındadırlar. *Kitabi-Dədə Qorqud* eposunda düşmənin məkrli məqsədi açıq-aydın şəkildə öz əksini tapmış, kafir düşmənin qəzəbinin həddi-bülüğü yoxdur. O, məqam tapanda hücumlar edir, oğuzun ən igid cəngavərlərini sıradan çıxarmaq istəyir.

Eposda düşmən təkcə xaricdən, oğuz elinin sərhədlərindən hücum edib oğuzlara bəlalar gətirməklə kifayətlənmir. O, qəbilə və tayfa birliklərinin içərisinə soxulur, onların arasına nifaq salır, daxildə özünə həmfikir tapır və bütün bu kimi vasitələrlə düşmənçiliyini davam etdirir. “Dədə Qorqud dastanında düşmən anlayışı yalnız fiziki qarşıdurma ilə məhdudlaşmır. O, həm də mənəvi, ideoloji və kimlik səviyyəsində xalqın özünü təsdiq savaşının rəmzidir. Düşmən – yad olan, yəni dilini, dinini, mədəniyyətini bölüşməyən, üstəlik onu öz dünyagörüşünə tabe etdirmək istəyən qüvvədir” (Abdulla, 1999).

Düşmən obrazı eposda iki başlıca qrupa bölünür və xarici və daxili düşmən kimi səciyyələnir. Adlarındakı fərqlər onları bir-birindən zahirən ayırsa da, mahiyyət etibarı ilə bu düşmənlər yaxın olub bir-birini tamamlayırlar. Bu fərqlər isə özünəməxsus düşmən modelini formalaşdırır. Folklorşünas Şamil Cəmişidov eposda xarici düşmənləri də iki yerə ayırır: “a) uzaq düşmənlər – Trabzon, Düzümürt qalası, Tumanın təkurları; b) yaxın qonşular. İstər uzaq, istərsə də yaxın düşmənlər – deyə adlandırdığımız bu mənfi tiplərlə Oğuz qəhrəmanları təsadüfi hallarda – bu və ya digər tərəfin təqsiri üzündən toqquşur və vuruşmalı olurlar” (Cəmişidov, 1969).

Bu ziddiyyətlər çox zaman dostluq münasibətlərinin, qarşılıqlı əlaqə şərtlərinin pozulması nəticəsində olur. Eposda “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda Şöklü Məlik bir qarətçi və quldur kimi Oğuzlara hücum edib, Qazanın var-dövlətini talayır və arvad-uşağı əsir aparırsa, “Uşun

Qoca oğlu Səgrəyin boyu”nda təqsir Oğuz qəhrəmanlarından Əgrəkdə olur. Yaxud “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda vuruşmaya bais, öz sözünün üstündə durmayan, əhdi pozan Trabzon təkuru olursa, “Qazlıq Qoca oğlu Yegnəyin boyu”nda Uşun Qoca Düzümürt qalasına hücum edir. Yaxın qonşular ilə Oğuz qəhrəmanları arasında düşmənçilik demək olar ki, mövcud deyildir.

Kitabi-Dədə Qorqud eposunda düşmən obrazı həm qüvvətli, həm də məkrli verilmişdir. Eposda onlar ancaq döyüş zamanı, bir sıra hallarda isə döyüşdən sonrakı epizodlarda özünü göstərir. Bu obrazların hər biri qəbilə, tayfa başçısı, yaxud kafir düşmənin baş sərkərdəsi, nüfuzlu qəhrəmanıdır. Onlar boylarda bəzən öz adları ilə adlandırılır, bəzən də sadəcə olaraq “düşmən təkuru”, yaxud “kafir düşmən” kimi təsvir olunurlar.

Eposda xarici düşmən dəstəsinin başında Şöklü Məlik dayanır. O, gah “qara donlu kafirlərin” başçısı, gah kafir düşmən sərkərdəsi kimi bir neçə boyda oğuz bəyləri ilə üz-üzə gəlir, böyük güc və qüvvə nümayiş etdirir. Onun özünəməxsus qəfil hücum və ağır talan taktikası vardır. Oğuz elinə ən ağır zərbələr vurur, sonra məğlub edilsə də, oğuzla vuruşu zərbələr tarixin yaddaşından pozulmur.

Bundan əlavə, xarici düşmənlər içərisində düşmən elin təkuru – Əlincə qalasının təkuru Qara Təkur Arşun oğlu Dirək Təkur, ümumiləşmiş şəkildə “kafir”, “qara donlu kafir” və düşmən qalalarının, ellərinin başçıları olan təkurlar vardır. Onlardan başqa, yuxarıda deyildiyi kimi, oğuzla yaxın və uzaq ellərdə yaşayan qeyri-dinli kafirlər bütünlükdə oğuzla qənim kəsilmişlər. Onlar Şöklü Məlik istisna olmaqla oğuz eli qəhrəmanlarından ehtiyatlanır.

“Açıq-açığa döyüşə girməkdən çəkinirlər. Ya fürsət tapıb qəfildən, xəbərsiz, xəyanətkarların köməyi ilə oğuz elinə hücum edir, ya oğuz qəhrəmanlarının ehtiyatsızlığı üzündən kafərlər pusqu qurub onları əsir götürür, ya da kiçik döyüşlərdə onları min-bir hiylə ilə qırıb aradan çıxarırlar” (Tanrıverdi, 2013).

Şöklü Məliklə oğuz elinin, xüsusilə Qazan bəyin ixtilafı eposda daha kəskinləşir. Qazanla üç döyüşdə üz-üzə gələn Şöklü Məlik hər dəfə məğlub olur. Eposda Şöklü Məlik–Qazan qarşıdurmasına diqqət yetirdikdə daha bir detallı sezmək mümkündür. Bu, Şöklü Məliyin Qazana qarşı şəxsi qəzəbinin mövcudluğudur.

Türk xalqlarının eposunda böyük talanların, qarşıdurmaların şahidi olmaq mümkündür. Dastanda Salur Qazan adlandırılan Qazan xan Oğuz elinin dayağıdır. Salur Qazan xan dastanda oxucuya: “...Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrisı, bizə miskin umudla, Amit sayının aslanı, Qaracığın qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yığit arxası Salur Qazan” kimi təqdim olunur (Abdulla, 1999).

Lakin talanın, yağmalanmanın ən ağır formasına bizim eposda təsadüf olunur. Şöklü Məliyin Qazana düşmənçiliyi o həddə çatır ki, yağmalanma zamanı bəyin yurdu tamam dağıdılır, evi-mülkü talan edilir. Hətta həyat yoldaşı, qırx qaravaşı, oğlu və anası əsir edilib aparılır.

Qazanın ovda olma xəbərini casuslar Şöklü Məliyə xəbər verdikdən sonra:

“Yeddi bin qaftanının ardı yırtıxlu, yarımundan qara saçlu, sası dinlü. Din düşməni, alaca atlu kafər bindi yırgalandı, dün burcuğunda Qazan bəyin ordısına gəldi. Altın ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çıxırırdılar. Tölə-tölə şahbaz atları bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol ağçasını yağmaladılar. Qırq incə bellü qız ilə Boyu uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz igidlən əlü bağlu, boynı bağlı getdi. İlk qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgin evi üzərinə şəhid oldu” (Tanrıverdi, 2013).

Göründüyü kimi, qarət çox amansızdır. Qazanın bütün varını, pulu, qızılı, ilxısı, sürüsü, dəvələrini talan etməklə Şöklü Məlik kifayətlənmir. Onun xatununu qaravaşlarla, oğlunu isə üç yüz igidi ilə birlikdə əsir götürür. “Şöklü Məlik tərəfindən əsir alınıb aparılan Burla xatun əri Qazan xanın namusunun tapdanmasına yol verməmək, iyrənc dilli kafirin döşəyinə düşməmək xatirinə oğlu Uruzun ətinən bişiriləcək qovurmadan yeməyə razılıq verir” (Mahmudlu, 1999).

Bu, təbii ki, türk xaqan talanlarının ümumi prinsiplərinin pozulması idi. İgidin varı-dövləti, ilxısı, sürüsü talananda, oğlu dustaq edilib aparılanda xanın xatununa toxunmazdılar. Yurdu dağıtmazdılar. Şöklü Məlik nəinki bu qaydaları nəzərə almır, hətta Qazan bəyin qoca anasını əli-qolu bağlı halda dəvənin boynuna keçirib aparır. Bu talanı Şöklü Məlik “Qazandan heyif almaq” kimi dəyərləndirir.

“Düşmənlərin qəfil hücumuna məruz qalan Qazan xan və oğlu Uruz vəziyyət dəyişdikcə, özlərini itirmir, düşmənlə layiqincə vuruşmağı bacarırlar” (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1985).

Hadisənin sonunda düşünmədən talanın bütün qaydalarını pozur. O, əməllərinə haqq qazandıraraq kafirlərə belə deyir:

“...Bəglər, Qazanın tölə-tölə Şahbaz atlarını binmişüz, altun-axçasını yağmalamışuz, qırq yigidnən oğlu Uruzu tutsaq etmişüz. Qatar-qatar dəvələrini yetmişüz, qırq incə bellü qıznan Qazanın halalın tutmuşuz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz” dedi.

Kafərin biri aydır: “Qazan bəydə bir heyfimiz qaldı”.

Şöklü Məlik aydır: “Mərə aznaur, ne heyfimiz qaldı?”

Kafər aydır: “Qazanın Qapulu Dərvənddə on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik-dedi. Şöklü Məlik aydır: “Altı yüz nəfər varsın, qoyun götürsün.-dedi.

Altı yüz nəfər atlandı, qoyunun üzərinə ağlar vardı” (Əlimirzəyeva, 1999).

“Qara donlu” kafirin Qazan bəylə qarşılaşması ilə bir neçə başqa məqamda rastlaşanda da Şöklü Məliyin həddən artıq güclü və məkrli olmasına baxmayaraq, Qazan bəy onu hər dəfə sındıra bilir. Bu isə oğuz eli çevrəsində yaranan, genişlənən düşmənçiliyin bəylərbəyinin başçılığı ilə sındırılması kimi başa düşülməsidir.

Kitabi-Dədə Qorqud eposunda düşmənçilik xronologiyası üzrə Oğuz əcdadlarımızın yadigarı olan növbəti dövrlərdə yaranmış örnəklərə diqqət yetirək. Əvvəlcə dastanın arxaik sayılan Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu bu cümlələrlə başlayır: “Məgər xanım, oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzərinə bir körpi yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdi, keçməyənindən dögə-dögə qırq aqça alurdi. Bunu neçün bölə edərdi? Anunçun ki, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümlə savaşa, deyirdi; mənim ərligim, bəhadirliğim, cılasunligim, yigitligim Ruma, Şama gedə çavlına”, deyirdi” (Araslı, 1962).

Buradan bəlli olur ki, Dəli Domrul özündən təkəbbürlü, lovğa biri olduğunu göstərir. Əzrayıl tərəfindən bir igidin canını alana meydan oxuması və Qadir Allahın əmri ilə Dəli Domrulun gözüne görünüb onu qorxudan, sonra isə yerə yıxıb canını almaq istəyən Əzrayıldan öz canını qurtarmaq üçün başqa bir can verməli olur. Məlumdur ki, dastanlarımızın heç birində və İslamda belə bir əvəzləməyə rast gəlinmir. İlk olaraq valideynlərdən onun yolunda can vermədən imtina edən zaman Dəli Domrul xanımının yanına gəlir. Başına gələnləri xanımına söyləyir. Xanımı onun əvəzinə öz canını verməyi təklif edir.

Dəli Domrul onun razılığını qəbul etmir və birlikdə Allaha yalvarıb onları birlikdə öldürməyi, ya da bağışlamağı diləyirlər. Süjetin kulminasiyası Allahın onları bağışlayıb valideynlərinin canını alması, əslində, Dəli Domrula günahlarına görə verilən cəzadır. Süjetdə düynünün açılması, Dəli Domrulu Allahın qəzəbindən xilas edən, onun xanımı ilə arasında olan ülvə məhəbbət xoşbəxt sonluğa yol açır.

Kitabi-Dədə Qorqud eposunda adı xarici düşmən kimi hallanan obrazlar içərisində düşmən təkurları da vardır. Doğrudur, bu təkurlar müxtəlif xəyanətlər, təsadüflər yolu ilə oğuz bəylərini dustaq edir. İllər keçsə də, onları azad etmirlər. Oğuz elinin daxilində uzun müddət ərzində qaynaqlanan, onu içəridən zəiflədən ziddiyyət barədə XII boyda İç Oğuzla Daş Oğuz arasında aydınlaşır. Bu ziddiyyətləri doğurmuş səbəbləri müəyyənləşdirmək üçün dastanın digər boylarına səpələnmiş ayrı-ayrı epizodları ümumi canlandırır. İki Oğuz tayfasının münasibətlərini pozan hadisə dastanın mətnində belə təsvir edilir: “Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı... Taş Oğuz bəgləri Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər” (Əlimirzəyeva, 1999).

Buradan məlum olur ki, ədavətə səbəb yağmalama mərasiminin Daş Oğuz orada olmadığı vaxtda icra edilməsidir. Yağmalama mərasiminin mahiyyətini araşdırdıqda Qazan xan Burla xatunun əlindən tutub evindən çıxar, bəylər isə onun var-dövlətini aralarında paylaşar. Bu ənənənin tayfaya məxsus olduğunu, dostluğun, sədaqətin qiymətinin əvəzsiz olduğunu diqqət önünə gətirir.

Qırx yoldaşı ilə birgə məclis quran, şənələnən Bamsı Beyrək Qazan bəyin oğlu Uruz bəy kimi kafirlərin qəfil hücumuna məruz qalır və əsir düşür. Beyrəyi əsir aparan təkür düz on altı il onu dustaqlıqda saxlayır. Əlincə Qalasının başçısı Qara Təkür, Arşun oğlu Dirək Təkür, Baysarı Təkuru və başqaları da oğuzun qanlı düşmənləridir. Onların düşmənçiliyi də bərkiməzdir. Bundan əlavə, eposda “kafər”, “kinli kafər”, “məre kafər” adı ilə təsadüf olunan düşmənlər – yad dinlilər, oğuzun varidatını dağıdıb aparmağa, “Oğuz eli”nə hər cür yamanlıq etməyə hazırdırlar.

Yeri gəldikcə onlar ölkənin daxilinə nüfuz etməyə, burada Oğuz birliyini sarsıtmağa da cəhdlər göstərir və Oğuz həyatı üçün ciddi əngəl törədən daxili düşmənlərdir. Bunlar lap ilk boydan göründüyü kimi Oğuzu daxilən dağıtmaq, məhv etmək və ya parçalamaq istəyən Dirsə xanın qırx namərd nöqərləri, saray adamları, Qazanın dayısı Aruz qoca və s., bu mənfi tiplər qrupuna daxildir. Ümumilikdə tədqiqatlar təsdiqləyir ki, “iki boydan başqa yerdə qalan boylardakı kafir adlanan düşmən tayfaları türk mənşəlidir və dastanda Əlincə qalasının gürcülərin əlinə keçməsi məsələsinə rast gəlmirik” (AMEA Folklor İnstitutu, 2022).

Qırx naibi Dirsə xanın əvvəl oğlunu, sonra isə özünü məhv etmək, onun bütün xəzinəsini qarət etmək istəyirlər. Ancaq onun vəfalı arvadının ağıllı tədbirləri ilə bu böyük düşmənçiliyin qarşısı alınır. Qırx nöqərdə adicə istismar edilən aşağı kütlə nümayəndəsi deyil, saray əyanları, hərbi dəstə başçılarıdır. Onların cinayətkar hərəkətləri ata ilə oğulun möhkəm məhəbbət və həmrəyliklərinə qarşı paxıllıq və bədxahlıqdan doğur. Daxili düşmənlər arasında Təpəgözü də göstərmək olar. Oğuzun öz içərisindən törəyib baş qaldıran Təpəgöz Oğuz üçün daha qəddar bir varlıqdır.

Təpəgöz Şöklü Məlikdən də, bütün kafir düşmənlərdən, təkür və qara donlu kafirlərdən də məkirli, qorxunc bir düşməndir, ən mühüm cəhəti isə oğuzların içərisində doğulub, boya-başa çatmasıdır. Təpəgöz Oğuz elini içəridən yeyir, sırf daxildən zərbə vurur. O, oğuzların özünün yaratdığı və onu məhv etmək istəyən yarım insani bir bələdir. Ona nə ox batır, nə qılınc kəsir. Yığnaqdan çıxıb Aruz qocanın evinə gəldiyi gündən o, zərər vurmağa, elin ümumi qayda-qanunlarını pozmağa başlayır. Təpəgözün Aruzun çobanından törəməsi və dünyaya gəlməsi, Oğuzun öz içərisində kəskin daxili çarpışmalar olduğunu, Oğuz quruluşunun daxilən sarsıntılara məruz qaldığını göstərməkdədir.

Bu fikri Aruz qoca ilə Qazan başda olmaqla Oğuzun iki hissəyə parçalanıb üz-üzə çarpışması faktı da sübut edir. Bir yəğmə mərasimində iştirak etməməsi üzündən həmişə bir hakimiyyət daxilində birləşən Oğuz qəhrəmanları İç Oğuz və Daş Oğuz deyə iki yerə parçalanır, döyüşür, bəzi məşhur qəhrəmanlar aradan çıxır və nəticə etibarilə Oğuz öz varlığını qoruyub saxlaya bilər. Eposda məğlubedilməz kimi görünən Təpəgöz, nə də Oğuzun bəzi sərkərdələrini öz tərəfinə çəkən Aruz qoca onu dağıda bilmir. Çünki bu elin ümumi birlik qüdrətinə arxalanan, bütün qəhrəmanların ümumi səy və igidliyinə mövcud toplu xalq cəmiyyəti idi. Bu cəmiyyət xalq ədəbiyyatının bədii gücündən qüvvət alır, gəldikcə daha da yüksəlir. Oğuz düşmən üzərində qələbə çalır, dağılıb parçalanmır. Qiymətli itkilər bahasına da olsa, dastanın sonunda Qazan xanın başçılığı altında Oğuz elinin vahid hakimiyyət birliyi daha da möhkəmlənir və sarsılmaz olur.

Dastanın “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boyda Təpəgözün taleyini izləyərkən ona acımaya bilmərsən. O, qeyri-qanuni əlaqədən, həm də zorlama nəticəsində dünyaya gəlmişdir. Təpəgözün zahiri eybəcərliyi və şər xisləti də məhz mayasında üçqat günahın durması ilə əlaqədardır. Pərinin Sarı Çobana dediyi sözləri xatırlayaq: “Çoban, yil təmam olıcaq məndə əmanətin var, gəl, al!... Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin” (Zeynalov & Əlizadə, 1988).

Təpəgözün lap əvvəldən bu dünyaya intiqam almaq missiyası ilə gəldiyini göstərir. Süjetin qədimliyindən xəbər verən əlamətlər burada əcdadlarımızın fəvqəltəbii və mifoloji obrazların iştirak etməsidir. Boyda oğuzların bir olan Allaha inamını ifadə edən məqamlardan verilən nümunələrdə “Dəpəgöz... Aydır: “Günbədə girdinmi?” Basat aydır: “Girdim”. Dəpəgöz aydır: “Şöylə çalayım ki, günbədlə tartağan olasan”, - dedi. Basatın dilinə bu gəldi kim, “La ilahə ilallah, Məhəmməd rəsulallah”, dedi... həman dəm günbədə yarıldı, yedi yerdən qapı açıldı. Birindən təşra gəldi” (Araslı, 1962).

Dastanın bu boyunda su hamisi sayılan pərinin Sarı Çoban tərəfindən zor tətbiq edilərək alçaldılması yalnız pəri ilə Sarı Çoban arasında deyil, öz pəri anasını təmsil edən Təpəgözlə bütün oğuz eli arasında baş verir. Dastanda Təpəgöz məhz oğuzların qanına susamışdır. Baxmayaraq ki,

qonşuluqda qıpçaq, abxaz, gürcü və başqa tayfalar yaşadığı halda, Təpəgöz öz qurbanlarını yalnız oğuzları seçdiyi üçün onlar yeddi dəfə öz yurdlarını tərk edərkən Təpəgöz qarşılarını kəsib onları geri qaytarır və beləliklə oğuz tayfasından anasının intiqamını almağı özünə qərar verir. Bu tayfanın qanına susamış Təpəgözün öhdəsindən şir südü ilə bəslənib təbiətin qucağında tərbiyə almış Basat gələ bilər. Onun qardaşı Qıyan Selçük Təpəgöz tərəfindən öldürülmüşdü. Dastanda Basatın məqsədi qardaşının intiqamını almaqla yanaşı oğuzu onun bəlasından qurtarmaq düşündürürdü. Basat onu kor etdikdən sonra dilə gətirdiyi bəzi etiraflar Təpəgözün içində ziddiyyətli hisslərin çarpışdığını göstərir:

“Ağ saqallı qocaları çox ağlatmışam.
Ağ saqallı qarışı tutdı ola, gözüm səni?
Ağ birçəklü qarıcıqları çox ağlatmışam.
Gözi yaşı tutdı ola, gözüm, səni?
Bığçağı qararmış yigitekləri çox yemişəm.
Yigitlikləri tutdı ola, gözüm, səni?
Əlcügəzi qınalı qızcıgazları çox yemişəm.
Qarışcuları tutdı ola, gözüm, səni?” (KDQ.,1988).

Təpəgöz pis əməllərinin yolçusu olduğunu başa düşür və bəladan qurtulmağın yolunu özünə qəsd etməkdə görünür:

“Qalın Oğuz bəgləri üzərimə yığılub gələ, derdim.
Qaçubanı Salaxana qayasına girəm, derdim.
Ağır mancılaq taşa atam, derdim.
Enüb taş, başuma düşübən öləm, derdim” (KDQ, 1988).

Kitabi-Dədə Qorqud eposunun bu boyunda Oğuz elinə qənim kəsilən, camaatın qorxdığı, nifrət etdiyi Təpəgöz obrazı çox bədbəxt, təhlükəli bir məxluqdur.

“Bəkil oğlu İmranın boy”unda tayfadaxili düşmənçiliyi Qazan xanla Bəkil arasında yarandığı dastanın süjetindən bəlli olur. Bərdə və Gəncə coğrafi ərazilərinə nəzarət edən, Gürcüstanla sərhədini qoruyan Bəkil Bayındır xandan dəvət alır. Bəkil məclisdən sonra təşkil olunan ovda qeyri-adi ovçuluq məharəti ilə həmişəki kimi hamıdan seçilir. “*Dədə Qorqud dastanında* Qamğan oğlu xan Bayındır dastanda cərəyan edən hadisələrdə, o cümlədən döyüş meydanlarındakı fəaliyyəti hörmətlə çəkilir. Oğuz bəyləri onun bütün əmrlərini yerinə yetirirlər” (Vəliyev, 1985).

Tayfadaxili igidlər arasında başqaları kimi ovuna ox atmazdı, yayını ovunun boynuna atar, arıq olanın qulağına nişan qoyardı. Ov zamanı heyvan başqasının əlinə keçdikdə Bəkilin nişanəsini görəndə ovçu onu buraxardı. Ovçuluqda başqa igidlərin hünərini Qazan xan bəylərə deyir: “Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?” “Xanım, ərindir”, - dedilər. Xan aydır: “Yox, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır”, - dedi (Araslı, 1962).

Qazan xanın söylədiyi sözlərə pərt olan Bəkil xandan küsüb xanımının yanına gəlib ona bildirir ki, Oğuzdan üz döndərüb Gürcüstana getmək istəyir. Lakin qadını onun bu fikri ilə razılaşmır və deyir: “Padşahlar Tənrinin kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz... Ava bingil, könlün açılsun!” (Araslı, 1962). Qadınının sözünə məhəl qoymayıb ova yollanan Bəkilin atı sahibinin ayağının sınması ilə nəticələnir. Bu olanlardan sonra Bəkil Qazan xanın onun barəsində söylədiyinin haqlı olduğunu anlayır. Bəkilin ayağını sındırdığından xəbər tutan düşmən onların üzərinə yürüş hazırlayır. Bəkilin kafirlər arasında olan casusu bunu ona verir.

Bəkil oğlu İmranı Bayındır xandan, Qazan xandan yardım istəməyə göndərmək fikrinə düşür. Lakin İmran etiraz edib düşmənin qarşısına özünün gedəcəyini söyləyir. Kafirlə döyüşdə az qala məğlub olan İmran uca Allahın köməyi ilə qalib gəlir. Atası oğlunu mükafatlandıraraq evləndirir. Sonra isə Bayındır xanın əlini öpmək üçün İmranla birlikdə onun hüsuruna yollanır. Padşah gənc igidə Qazan xanın oğlu Uruzun sağ yanında yer göstərir. Padşahın divanında İmran Oğuz elinin

sərhədlərinə hücum edən yağının qarşısını ala bildiyinə görə ona layiq olduğu şərəfli bir yer göstərilir. Bununla da Bəkillə Qazan xan arasında olan düşmənçilik ortadan götürülür.

Dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boy”unda Qanturalı ilə Selcan xatun arasında yarandığının şahidi oluruq. Dastanın bu boyunda düşmənçilik müsəlman Oğuz eli ilə kafər Trabzon əhalisi arasında baş verir. Oğuz bəylərinin bəziləri dini fərqlərə baxmayaraq, kafir qızları ilə evlənmişdir. “Gözəl-göyçək təkur qızını almaq üçün Trabzonda hökmdarın şərtlərini yerinə yetirən Qanturalının qızı alıb evə qayıtdıqdan sonra yolda yuxusu gəlib yatır. Düşmənlər tərəfindən əsir alınır və yalnız cəngavər nişanlısının – Sarı donlu Selcan xatunun sayəsində xilas olur” (Əlimirzəyeva, 1999).

Dastanda bu faktlar müəyyən işarə və elementlərlə vurğulanır. Məsələn, “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boy”unda xanımının kafir qızı olduğu Dəli Domrulun özü söyləyir: “Yad qızı hələlim var”, - deyir (Araslı, 1962).

Burada “yad” sözü məhz başqa tayfadan, kafir qövmdən mənasına uyğun gəlir. Folklorşünas Kamran Əliyevin dastan mətnində 6 rəqəminin işlənməsi həmin şəxsin kafərlərlə bağlı olduğunu yazır: “Altı” rəqəminə gəldikdə isə bu rəqəm və onun “törəmələri” Aruzu çıxmaq şərti ilə... bütün hallarda kafərlərə xasdır” (Araslı, 1962).

“Uşun qoca oğlu Səgrək” boyunda öz halalı ilə vidalaşarkən xanımın ona cavabında altı rəqəminin xüsusilə vurğulandığının şahidi oluruq. Səgrək övrətinin onu üç ildən çox bir zaman müddətində gözləməsini diləyir. Söylədiyi müddətə kimi qayıtmazsa, öldüyünə əmin olub başqası ilə ailə qurmasını tövsiyə edir. Xanımı cavabında Səgrəyə deyir:

“Yigidim, mən sana bir yil baqam.
Bir yildə gəlməzsən, iki yil baqam.
İki yildə gəlməzsən, üç-dört yil baqam.
Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam.
Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbər soram” (Araslı, 1962).

Misralardan göründüyü kimi, Səgrəyin dilində üç, qızın dilində altı maksimal sərhəd və ya son həddir. Dastanın boylarında təkrarlanan bu elementlər kimin Oğuz, kimin isə kafir tayfalara mənsub olduğunu göstərir. Buradan da Səgrəyin xanımının ailə qurduqdan sonra ərinin dinini, yəni islamı qəbul etmiş kafir qızı olduğu məlum olur.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boy”unda isə Selcan xatunun Trabzonun kafir təkurunun qızı olduğu qeyd olunur. Dastanın məzmunundan da bəllidir ki, din ayrılığı ilə ailə quran Oğuz bəylərinin kafir qızları ilə evlənməsinə heç bir mane olmur. Əsas düşmənçilik oğuzlarla qonşu tayfalar arasındakı qarşıdurma, onlar arasında olan din ayrılıqları ilə bağlı olmasıdır.

Kafir qızlarını islama gətirmək, müsəlmanların sayını artırmaq savab hesab olunduğundan Oğuz eli belə evliliklərə qarşı çıxmır, hətta buna mane belə olmurlar. Selcan xatunun xəbərini Qanturalıya atasının çatdırması fikrimizi bir daha təsdiqləyir və digər səbəbin siyasi məqsədli nikahlarla bağlı olduğunu yəqin edirik. Bu qohumluq əlaqələri ərəzi bütövlüyünün təhlükəsizliyini təmin etmək, sülhə nail olmaq üçün yaradılırdı.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Trabzon təkurunun qızı Selcan xatuna elçi düşən igidlərin üç heyvanla – buğa, aslan və buğra (dəvə) ilə vuruşaraq qalib gəlməli olduğu göz önündədir. Bu qoyulan şərtlərin öhdəsindən gələn Qanturalı Selcan xatunla birlikdə toy etmək üçün vətəninə yola düşür. Bu işdən peşiman olan Selcan xatunun atası Təkur qızını geri qaytarmaq üçün onların ardınca qoşun göndərir. Yuxuda olan Qanturalını təhlükədən xəbərdar edən Selcan xatun onunla birlikdə döyüşə girir. Hər tərəfdən düşməni məğlub etməyə başlayırlar.

Çadıra qayıdıb Qanturalını orada görmədikdə yenidən döyüş meydanına qayıdın Selcan xatun Qanturalını göz qapağından yaralanmış vəziyyətdə görür və atını kafirlərin üzərinə sürüb onları məğlub edir. Dastanda Qanturalı Selcan xatunun onu xilas etməsi ilə Oğuzda öyünəcəyindən qorxaraq onu öldürmək qərarına gəlir. Onun fikrini anlayan Selcan xatun Qanturalıya qarşı pis bir niyyəti olmadığını söyləyir:

“Bəg yigit, ögünərsə, ər ögünsün – aslandır!
Ögünməklig övrətlərə böhtandır.
Ögünməklə övrət ər olmaz” (Araslı, 1962).

Qanturalı ilə aralarında olan mübahisəyə görə özündən çıxan Selcan xatun deyir: “Mərə, qavat oğlu, qavat! Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuxarı qulpa yapışırsan. Mərə, qavat oğlu, oxınlamı, qılıcınlamı? Gəl bəru, söyləşəlim!” (Cəmsidov, 1969).

Mübahisə zamanı bir-birlərinə ox atmaq məcburiyyətində Selcan xatun oxun dəmir ucluğunu çıxarır, qəzəblənsə də Qanturalıya qıymır. Oxu elə atır ki, ona zərər verməsin. Qanturalı isə ox atmayıb onu sınağını söyləyir və yenidən barışırlar.

Ailədaxili düşmənçiliyin yer aldığı *Kitabi-Dədə Qorqud* eposunun qədim boylarında tarixə və sosial əsaslara malik, gerçəklikdən qaynaqlanan, nəsillər arasındakı fikir ayrılıqlarını ehtiva edən, ənənəvi süjeti üzərində qurulmuşdur. Lakin süjetin bu variantının orijinallığı Dirsə xanla Buğac arasındakı düşmənçilik, süni şəkildə yaradılmış ziddiyyətin tərəflərindən biri olan Buğacın düşmən tərəfdən yaralanana kimi heç nədən xəbəri olmur.

Bu düşmənçiliyi yaradan qırx namərdlər Dirsə xanın sahib olduğu hakimiyyəti ələ keçirmək üçün xanın varisi Buğac bu yolda onlara böyük maneə yaradırdı. Dirsə xanın namərd yoldaşları onun təfəkkürünü dərinlən bildikləri üçün ona oğlu Buğacə bağlı yalanlar uydurub planlaşdırırdılar. Bu elə bir yalan olmalı idi ki, illərlə varis arzusuy ilə alışıb yanan Dirsə xanın yaşlı vaxtında tapmış olduğu bircə övladından üz döndərməsinə nail olsunlar.

Beləliklə, namərdlər oğuz törəsinə zidd olan Buğacı şər ləyərək onu atasının gözündən salırlar və ov zamanı xoş niyyətlərini onun özünə qarşı çevirirlər: “Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı, gətirərdi, babasının ögündə sinirlərdi”: “Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışma baqsun, güvənsün; qılıc çalışma baqsun, sevinisin!” (KDQ, 1988).

Düşmənlər bu olanları onun atasına belə açıqlayırlar: “Dərsə xan, görürmüsin oğlanı? Yazıda – yabanda keyiki qoar, sənin ögünə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. Oğlın səni öldürmədin sən oğlını öldürü görgilə!” (KDQ, 1988).

Xainlərin qurduğu hiyləyə inanıb Dirsə xan oğlunu oxla vurur, öldüyünü zənn edib çadırına dönür. Yaralanmış Buğacın gözünə görünən Xızır peyğəmbər ona yarasının ölümcül olmadığını deyir. Ovdan qayıtmadığını görən ana balasını axtarmağa çıxır və onu yaralı tapır. Oğlunun yarasını Xızır peyğəmbərin söylədiyi ana südü ilə dağ çiçəklərindən hazırlanmış məlhəmlə sağaldır və Buğacı atasından təhlükə sovuşana kimi gizlədir.

Düşmənlər ata ilə oğulu ayırdıqdan sonra təklənmiş Dirsə xanı asanlıqla öz hədəfinə çevrilirlər. Düşmənlər Buğacın ölmədiyini, artıq sağalib ova çıxdığını bilirdilər. Onlar bilirdilər ki, bu sirrin üstü açılarsa, Dirsə xan onları qıracağını bildikləri üçün öz başçıların əl-qolunu sarıyıb onu kafirə təhvil verməyi qərara alırlar. Bundan xəbər tutan ana dağılmış ailəsinin birləşməsinin vaxtı çatdığını başa düşüb oğluna öyüd verir: “Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi” (KDQ, 2004).

Anasının məsləhətini dinləyən Buğac qırx ildə birlikdə düşmənlərlə vuruşub əmələndən peşman olmuş atasını xilas edir.

“Bayandur” boyu, Qazan xanın aid olduğu “Salur” boyu Üç oklardanır. Dastanın bu boyunda “Qalın Oğuz” anlayışı Üç ok və Boz ok (İç Oğuz və Daş Oğuz) (Rəşidədin, 1992) tayfalarının birliyini tamamlayır.

Nəticə

Eposda təqdim olunan bu düşmən obrazlarının bir xalqın öz varlığını qoruma, birliyini saxlama və ədalət uğrunda mübarizə motivlərini əks etdirdiyi nəticəsinə gəlinir.

Həm xarici, həm də daxili düşmənlər üzərində əldə olunan qələbələr Oğuz elinin əzmkar ruhunu, xalqın birliyə və Allaha bağlılığını ifadə edir. Bununla da xeyir şəər üzərində qələbə çalır və haqq-ədalət bərpa olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (1999). *Sirr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud-2*. Yeni Nəşrlər Evi; Elm nəşriyyatı.
2. AMEA Folklor İnstitutu. (2022). *Dədə Qorqud* elmi-ədəbi toplu (IV(79)).
3. Araslı, H. (1962). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Azərnəşr.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (1985). *20 cildə* (I cild). Maarif.
5. Cəmsidov, S. (1969). *“Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən*. Gənclik.
6. Əlimirzəyeva, F. (1999). Dədə Qorqud dastanının müqayisəli təhlili (Valter Rubenin tədqiqatı əsasında). *İçində Dədə Qorqud 1300*. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 339.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”. (2004). Öndər nəşriyyatı.
8. Mahmudlu, Y. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud” tarixi mənbədir. *İçində Dədə Qorqud 1300*. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 339.
9. Rəşidəddin, F. (1992). *Oğuznamə* (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R. M. Şükürovanındır). Azərnəşr.
10. Tanrıverdi, Ə. (2013). *“Dədə Qorqud Kitabı”nın obrazlar aləmi*.
11. Vəliyev, V. (1985). *Azərbaycan folkloru*. Maarif.
12. Zeynalov, F., & Əlizadə, S. (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Yazıçı.

Daxil oldu: 05.09.2025

Qəbul edildi: 01.12.2025